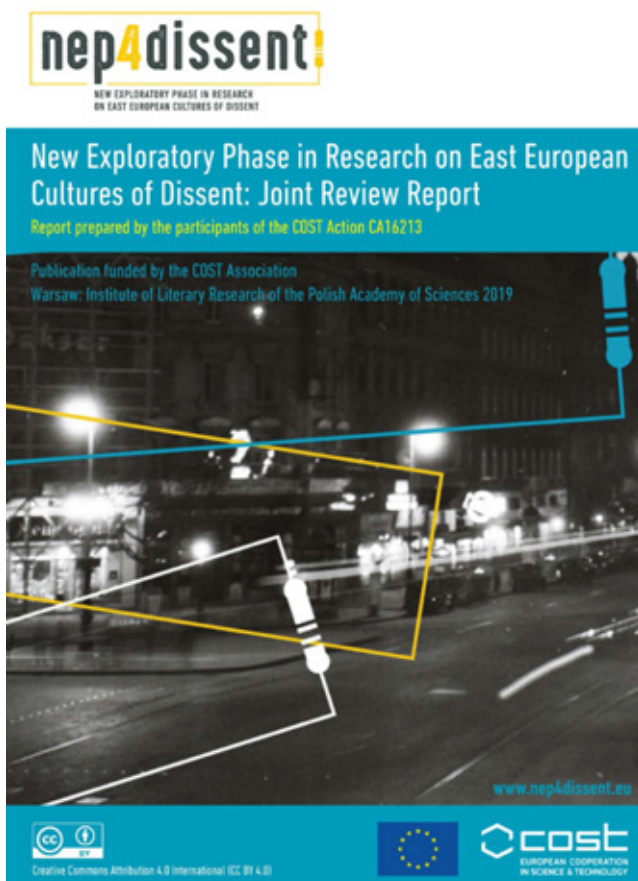

Kaip tirti nepaklusniųjų kultūrą?

Tarptautinio mokslinių tyrimų projekto *NEP4DISSENT* ataskaita¹

Julija Fomina

Vytauto Didžiojo universiteto Menų fakultetas

Kolektyvinio projekto *NEP4DISSENT* (angl. *New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent* / liet. *Naujas Rytų Europos nepaklusumo kultūrų tyrimų analizės etapas*) ataskaita, 2019, <https://nep4dissent.eu/outputs/nep4dissent-joint-review-report/>

¹ Maciej Maryl, Piotr Weislik, Muriel Blaive, James Kapaló, Zsófia Lóránd, et al., *New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent: Joint Review Report: Report prepared by the participants of the COST Action CA16213*, [Research Report] Institute of Literary Research of the Polish Academy of Sciences, 2019, pp.223nt. fihal-02144983.

2019 m. viduryje pasirodė stambaus tarptautinio mokslinių tyrimų projekto *NEP4DISSENT* (angl. *New Exploratory Phase in Research on East European Cultures of Dissent* / liet. *Naujas Rytų Europos nepaklusnumo kultūrų tyrimų analizės etapas*) kolektyvinė ataskaita. Rengiant šį dokumentą, skaitmeniniu formatu viešai prieinamą internete², dalyvavo daugiau nei 50 įvairių mokslo sričių (menotyros, sociologijos, istorijos, antropologijos ir kt.) tyrėjų bei praktikų (muziejų darbuotojų, kuratorių ir pan.) iš daugiau nei 20 šalių. Šio projekto tikslas – inicijuoti naują Rytų Europos nepaklusnumo kultūrų tyrimo etapą, sukuriant platformą, kurioje būtų vykdomi transnacionaliniai tarpdisciplininiai tyrimai apie nepaklusnumo kultūras socializmo laikotarpiu ir išrandami inovatyvūs jų sklaidos metodai. Projektu taip pat siekiama suprasti, kokiais būdais įvairūs veikėjai kūrė, suvokė ir vartojo „nepaklusnumo“ sąvoką (ir su ja glaudžiai susijusias opozicijas ir pasipriešinimo kategorijas). Tad *NEP4DISSENT* norima suproblemiti nepaklusnumo sąvoką, keliant tokius klausimus: kada arba kodėl kažkas buvo apibrėžta kaip nepaklusnumo kultūros apraiška ir kokią įtaką tai turėjo archyvavimo ir dokumentavimo praktikoms? kokie pasipriešinimo fenomenai buvo fiksuojami įvairiuose dokumentų, artefaktų ir liudijimų rinkiniuose arba įkūnyti simbolinėse erdvėse? kokios nepaklusnumo apraiškos nepateko į vyraujančias kultūrinio nepaklusnumo apibrėžtis? kaip nepaklusnumo kultūrų palikimas formavosi platesnėje atminties kultūroje įvairiuose valstybiniuose, nepriklausomuose, lokaliuose ir tarptautiniuose kontekstuose? Ieškodami atsakymų į šiuos klausimus, projekto dalyviai tikisi įveikti Rytų Europos socialistinio laikotarpio studijose iki šiol vyraujančias metodologines problemas, tokias kaip mąstymas įprastomis šaltųjų karo kategorijomis (represyvus valstybės aparatas versus herojiškas pasipriešinimas), nepakankamas dėmesio skyrimas transnacionaliniams, o ne pavienių šalių pasipriešinimo judėjimų aspektams ir ribota prieiga prie originalių archyvinių šio laikotarpio šaltinių. Ataskaitą sudaro 6 teminiai skyriai: „Stebima kultūra“; „Kultūra pilkojoje zonoje“; „Alternatyvios kultūros“; „Kultūrinė nepaklusnumo atmintis“; „Tyrimų sklaida pasitelkus technologijas“ bei „Rodyti nepaklusnumą“. Visuose skyriuose nužymima aktuali socialistinių valstybių 1945–1989 m. tyrimo problematika ir siūlomos

2 <https://nep4dissent.eu/outputs/nep4dissent-joint-review-report/>.

tolesnės tyrimų kryptys, taip pat kiekvieno skyriaus pabaigoje pateikiamas išsamus bibliografijos sąrašas. Šioje recenzijoje apžvelgiama keletas ataskaitoje siūlomų aukščiau minėtų metodologinių problemų sprendimo būdų, galinčių būti aktualiems ir lietuvių mokslininkams, tiriantiems 1945–1989 m. laikotarpį bei meno lauko procesus.

Kaip vieną iš būdų keisti įprastą požiūrį į socialistinį laikotarpį per represyvių valstybės režimų ir jiems oponavusių disidentinių judėjimų prizmę projekto dalyviai siūlo plačiau taikyti „pilkosios zonos“ koncepciją, jau kuri laiką formuluojamą ir naudojamą kai kurių mokslininkų veikaluose³. Plačiąja prasme pilkoji zona – tai savita vidurinė pozicija, erdvė tarp oficialios ir neoficialios kultūros, kurioje sugyveno ir veikė įvairūs visuomenės veikėjai – tiek darbininkai, tiek ir vadinamoji inteligentija, kultūros ir meno atstovai. Ją galima taip pat suvokti kaip erdvę tarp to, kas uždrausta, ir to, kas leidžiama, tarp cenzūros ir išraiškos laisvės. Ši koncepcija ne tik padeda įveikti binarinį požiūrį į valstybės ir disidentų santykius, bet taip pat kuria trejopą suvokimo ir tyrimo struktūrą, kurioje šalia valstybinio aparato ir jo veikimui oponuojančių agentų atsiranda ir visuomenė – sąlygiškai nepriklausomas kolektyvinis veikėjas, tiksliau – tų veikėjų ir jų požiūrių (tiek į režimą, tiek į disidentines praktikas) visuma.

Menotyriniuose tyrimuose pilkosios zonos koncepcija taip pat jau pradėta taikyti, tačiau ne taip plačiai kaip politinės istorijos baruose, ir čia ji turi didelį potencialą. Kaip pažymi Dorota Jarecka, vizualiųjų menų kontekste ši sąvoka gali turėti bent dvi reikšmes. Pirmoji jų susijusi su meno praktikų prigimtimi ir nurodo į tuos meno reiškinius, kurie atvirai neoponavo politiniam režimui. Tarp tokių minėtini meno istorikų Claire Bishop ir Klaros Kemp-Welsh išanalizuoti Juliuso Kollerio, Jiri Kovandos ar Maskvos menininkų grupės „Kolektyviniai veiksmai“ kūriniai. Antroji reikšmė susijusi su meno kalbos specifika. Šiuo atveju „pilkas“ gali referuoti į zoną tarp skirtingų medijų – tapybos ir performanso, teksto ir piešinio ir panašiai. Šių reikšmių sandūra gali būti produktyvi įvairių meno reiškinių analizei. Taip pat pilkosios zonos kaip analitinio įrankio naudojimas parankus analizuojant ne tik pavienius kūrinius, bet ir parodų rengimo praktikas. Ataskaitoje glaustai aptariami Rumunijos, Čekoslovakijos ir Lenkijos pavyzdžiai

³ Šios koncepcijos istorinę raidą moksliniuose tekstuose ataskaitoje pristato Orhuso universiteto profesorius Peteris Bugge.

parodo, kad daugybė tuo laikotarpiu vykusių parodų, kurias iš šių dienų perspektyvos vertiname kaip pristačiusias alternatyvias meno praktikas, vyko oficialiose meno erdvėse, menininkai (tiek vizualaus meno atstovai, tiek rašytojai) išrasdavo įvairias kūrybines strategijas ir meninę kalbą, kuri pritapdavo viešajame diskurse. Taigi, jei žvelgtume į įvairius sovietmečio reiškinius pro pilkosios zonos prizmę, galėtume labiau niuansuoti suvokti, kokia buvo intelektualinė ir socialinė dinamika daugelyje socialistinių šalių, kai gyventojų dalis tuo pat metu kritikavo socialistinę sistemą, ją naudojosi savo tikslams bei rėmė socialistinį režimą.

Dar vienas svarbus aspektas, susijęs su šiuo metu vykdomais nepaklusnumo kultūrų tyrimais, – tai socialistinio laikotarpio meno paveldo, t. y. įvairių meno praktikų, asmenybių ir istorijų, pristatymas parodose. Ataskaitos dalyje „Rodyti nepaklusnumą“ kalbama apie tai, kokią vaidmenį turėjo parodos, tiriant ir formuojant supratimą apie nepaklusnumo kultūras 1989–1991 metais. Aptarti pavyzdžiai iš įvairių šalių leidžia suprasti, kad parodų rengėjai, konceptualizuodami analizuojamo laikotarpio meno praktikas, vartoja skirtingas sąvokas – nepaklusnumo, nonkonformizmo, avangardizmo ir *underground* (angl. *underground*), ir tai veikia tiek paties pristatomo meno reiškinių vertinimus, tiek kūrinių atranką ir eksponavimo sprendimus. Šioje ataskaitos dalyje, remiantis įvairių parodų tyrėjų pateiktomis išvalgomis, nustatoma keletas svarbių parodų tyrėjams bei jų rengėjams tolesnių tyrimo gairių bei galimybių. Taip, pavyzdžiui, nepakankamai ištirta tema iki šiol išlieka privačių kolekcininkų (įskaitant ir tuo metu kolekcionavusius menininkus) vaidmuo iki 1989–1991 metų. Kokią įtaką turėjo jų veiksmai naratyvų, kurie paaiškina kultūrinio nepaklusnumo formas, formavimuisi? Kokią reikšmę jie turėjo šiandien viešai prieinamoms muziejuose kolekcijoms? Taip pat atskira tyrimo tema galėtų tapti ir istorinis muziejininkų, dirbusių valstybinėse institucijose iki 1989–1991 m., vaidmuo rengiant laikinas parodas arba formuojant pasakojimus nuolatinėse ekspozicijose. Atsižvelgiant į tai, kad tarp oficialiosios ir neoficialiosios kultūros sunku brėžti labai aiškias ribas, galbūt ir pačias kuravimo praktikas 1989–1991 m. laikotarpiu galima vertinti kaip įtraukusias ir nepaklusnumo naratyvus?

Ir, galiausiai, daugybė nepaklusnumo praktikų (ir vizualiųjų menų menininkų) nebūtinai buvo dokumentuojamos ar paliko kokius nors materialius pėdsakus. Todėl kuratoriai susiduria su iššūkiu: kaip rodyti sunaikintą, nedokumentuotą, cenzūruotą arba efemeršką paveldą? kas turėtų būti rodoma parodoje apie cenzūrą? kaip rengiant parodas apie nepaklusnumo kultūras spręsti etninius klausimus, iškylančius, kai, pavyzdžiui, rodomos dokumentinės nuotraukos, padarytos slaptųjų tarnybų agentų? Akivaizdu, kad į šiuos ir daugybę kitų klausimų parodų rengėjams ir nepaklusnumo kultūrų tyrėjams dar teks ieškoti atsakymų.